

Тетяна Заболотна
(Київ)

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (на прикладі Києва)

У даній статті здійснено аналіз джерельної бази повсякденного життя інтелігенції в роки нацистської окупації. З'ясована репрезентативність архівних документів, опублікованих матеріалів, періодичної преси. Проте найбільшу цінність для обраної теми дослідження представляють джерела особового походження: усні та занотовані спогади очевидців тих подій, щоденники, мемуари тощо.

Ключові слова: інтелігенція, повсякденне життя, джерела особового походження, Друга світова війна.

Вітчизняна історіографія з кінця минулого століття перебуває на шляху глобальних трансформацій, що проявляються в переорієнтації на вивчення соціальної історії та історії повсякдення, появі нових методологічних та методичних прийомів, дослідницьких парадигм. Поступова зміна методології дослідження стала наслідком кризи позитивістської традиції у сфері гуманітарного знання. У країнах Західної Європи аналогічні процеси розпочалися ще у 60-х роках ХХ ст. На теренах Росії праці, виконанні у руслі соціальної історії, публікувалися з другої половини 90-х років минулого століття. У нашій країні сплеск публікацій з історії повсякдення припав на 2007–2010 рр. За словами російської дослідниці Т. Булигіної звернення до історії повсякденності відображає прагнення істориків перейти від лінійного опису подій до вивчення структур людського повсякденного буття в контексті цих подій. Адже історія повсякденності не тільки дає можливість дізнатись про якісь події, але й демонструє ставлення людей до цих подій, їхні тогочасні думки, почуття, переживання. На перший план виходить особистість, її самоідентифікація, форми ідентифікації через образи моделей поведінки воєнного часу¹. В радянській історіографії були спроби відтворити складні умови життя інтелігенції у період нацистської окупації (наприклад, праці М. Коваля)². Проте замовний характер написання тогочасних історичних досліджень спричинив віднесення обраної тематики до незначущої та непопулярної, а отже й висував перед істориками завдання

зовсім іншого плану. За слушною думкою Н. Маковської, існуючі на той час ідеологічні штампи і схеми, засекреченість колосального масиву архівних джерел «вилучали» з поля зору дослідників саме ті аспекти, які найбільшою мірою стосувалися життя людини в екстремальних умовах³.

Вивчення життя пересічних людей саме під кутом зору повсякдення дозволить не лише відтворити історичне тло тієї чи іншої епохи, а й зрозуміти глибинні мотиви діяльності людей, моделі поведінки, проаналізувати реальні процеси, що відбувалися у суспільстві, з'ясувати їх результати. Зосередження на вивченні проблем у пропонованій тематичній ніші дозволить по-новому подивитися на, здавалося б, уже давно сформовані уявлення про політичні, економічні, культурні процеси досліджуваного періоду. Означені тенденції особливо актуалізуються щодо вивчення переломних моментів людської історії — революцій, війн, природних катаклізмів, тобто саме тих епох, коли відбуваються кардинальні зміни в усіх сферах життя людей.

Мета статті — проаналізувати комплекс джерел, які дозволяють реконструювати життєві практики міської інтелігенції в роки нацистської окупації в м. Київ.

Оскільки вивчення означеної тематики здійснюється з використанням мікроісторичних методів, відповідно, мають залучатися джерела, завдяки яким вдалося б повною мірою простежити основні вияви повсякденного існування інтелігенції за часів окупації. З обраної нами тематики існуючі документи представлені поглядами різних сторін: окупація очима радянських агентів та розвідників, які з спецзавданнями перебували на захопленій нацистами території, представників німецьких органів влади, власне, свідками подій — інтелігентами. Зрозуміло, кожен з них мав свій специфічний погляд на означені події, тому цей факт слід обов'язково враховувати при залученні відповідних документів. Отже, особливістю вивчення історії повсякденного життя в цілому є те, що історичні джерела, придатні для розкриття нюансів повсякдення, доволі різноманітні. Цілком справедливо, що не всі вони є рівноцінними для дослідника. Виявленні матеріали умовно можна поділити на 4 групи: 1) архівні документи; 2) збірники документів і матеріалів; 3) опубліковані свідчення очевидців подій, мемуари, усні спогади; 4) періодичні видання.

До традиційних джерел, в яких вдалося відшукати інформацію про особливості буденного життя інтелігенції в роки нацистської окупації, належать архівні документи та матеріали. Велика кількість документів, що дозволяють з'ясувати особливості повсякдення інтелігенції в окупованому Києві, містяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВОУ), Галузевого

державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Державного архіву Київської області (ДАКО). Їх вивчення та інтерпретація дають змогу реконструювати напрями окупаційної політики щодо місцевої інтелігенції, настрої киян-інтелектуалів тощо.

Чимало відомостей про окремі аспекти повсякденності міського населення України зосереджено в ЦДАГО України (описи 22 та 23 фонду 1). Це переважно документи про підпільно-партизанських рух періоду війни (доповідні записки, довідки, повідомлення підпільних органів різних рівнів до НКДБ УРСР та ЦК КП(б)У), серед них інколи трапляється інформація про ситуацію в окупованому Києві та становище його мешканців, зокрема — представників інтелігенції. Зрозуміти настрої киян, їхнє ставлення до окупантів, до змін у житті пересічних інтелігентів дозволяють стенограми бесід працівників УШПР з агентами, розвідниками, зв'язковими, які перебували в окупованому Києві, а потому, із зібраною інформацією, поверталися із захоплених гітлерівцями територій. Не менш показовими є звіти керівників і членів київських підпільних груп, спецповідомлення НКДБ і НКВС УРСР про політичні настрої української інтелігенції тощо.

Необхідна для дослідження життя та побуту киян інформація зосереджена у 2 та 3-му описах 166-го фонду «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР». Характеристика документів, зібраних спеціально створеною організацією, доводить, що вони є цінним джерелом з вивчення повсякденності інтелігенції в роки нацистської окупації. Колекція містить неоднакові за об'ємом і змістом спогади. У фонді представлені стенограми бесід з людьми різних соціальних категорій. Але для нашого дослідження найбільш цінними є матеріали стенограм бесід з інтелігенцією, зокрема — інженерами (наприклад, Н. Конашко⁴), науковцями (В. Артоболовського⁵ і Ю. Марковського⁶), викладачами та вчителями (проф. М. Грунський⁷, О. Гудзенко-Тишкова⁸), працівниками культури (М. Новицької⁹ й О. Вашкулат¹⁰) та іншими. Їхні спогади насичені деталями тогочасного буття, дозволяють з'ясувати як матеріальну складову повсякдення, так і психологічний мікроклімат, в якому виживали люди, що стали заручниками діяльності двох тоталітарних режимів — сталінського й гітлерівського — та здійснюваної ними політики. Розповіді цих людей дають змогу відтворити образ епохи, особливості життя інтелігенції в підкупаційному місті й є цінним джерелом з вивчення повсякдення городян періоду Другої світової війни. Кияни пригадували, як у них поступово відбувалася зміна настроїв, очікувань, ставлень до влади з перебігом окупації, як навіть негативно налаштовані проти радянської влади городяни переконувалися у марності свої сподівань на «гарне» життя з німцями.

Вчитування у ці окремі тексти чи сюжети доводять, що їх автори щось замовчували. Зрозуміло, що важкий відбиток радянської сталінської сис-

теми, ідеологічний тиск, побоювання за свою долю та життя родичів змушували киян приховувати негаразди, яких вони зазнали через злочинну політику радянської влади на початку війни у сфері евакуації, знищення значних запасів продовольства, руйнування основних життєзабезпечуючих міських служб (електростанцій, водогону, мостів, шляхів сполучень тощо), вибухи та пожежі в центральній частині міста на початку окупації. Більшість інформації подавалася під таким кутом зору, що всі руйнування, збитки, втрати були завдані лише нацистським окупаційним режимом. Документи, звичайно, підлягали цензурі, збиралися з певною ідеологічною метою. Проте, при зіставленні з інформацією з інших джерел, означені матеріали дозволяють реконструювати окремі аспекти життя інтелігенції в роки нацистської окупації.

Документи радянських органів влади містяться в ГДА СБУ (ф. 5 «Архівно-слідчі справи» та ф. 6 «Колекція архівно-слідчих справ реабілітованих осіб»). До недавнього часу більшість матеріалів цього архіву були засекреченими, а отже — недоступними для пересічного історика. Тому поступове зняття грифу «секретності» з документів такого роду дає можливість подивитись на нацистську окупацію з точки зору працівників спецслужб. Їхні аналітичні звіти, довідки, повідомлення дозволяють сформувати уявлення про атмосферу, яка панувала в захоплених містах. А протоколи допитів обвинувачених та свідків, особисті свідчення підсудних, особисті документи останніх (довідки, посвідчення, листи, фото тощо) дозволяють з'ясувати життєві перипетії осіб, які були заарештовані, простежити зміни у їхньому світосприйнятті в екстремальних ситуаціях, скласти уявлення про особливості поведінки та очікування осіб, діяльність яких кваліфікували, як зрадницьку та колабораціоністську.

Звичайно, матеріали радянського походження позначені певними недоліками, які спотворювали окупаційну дійсність (ідеологічна заангажованість, свідоме перекручування фактів та явищ, прагнення будь-яку діяльність місцевих органів влади подати, як злочинну і зрадницьку тощо). Тому інформацію, отриману з цих джерел, треба сприймати критично і обов'язково порівнювати з матеріалами з інших джерел.

Доволі інформативними для вивчення обраної тематики є матеріали німецького походження, документи окупаційних органів влади. Так, у фонді 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» (ЦДАГО України) містяться трофейні документи — різноманітні доповіді, повідомлення, звіти посадовців різних рангів. Інформація, представлена в них, дозволяє з'ясувати політичне, економічне, культурне становище і настрої населення на території України, окупованій нацистами, особливості окупаційної політики. Особлива увага в них приділялася функціонуванню нацистських пропагандистських органів на захоплених територіях¹¹.

Великий масив документів для вивчення повсякденного життя населення окупованих територій України віднайдено у фондах ЦДАВО України, в описі 1 фонду КМФ-8 «*Колекція мікродокументів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях (1939–1945 рр.)*» та описи 1, 2, 4 фонду 3206 «*Райхскомісаріат Україна*». Вони дозволяють проаналізувати документацію німецьких адміністративних установ, з'ясувати політику окупантів щодо місцевого населення загалом, інтелігенції зокрема тощо. У фонді 3676 «*Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Берлін, Київ*» (опис 4) зібрані різноманітні розпорядчі матеріали, які стосуються діяльності спеціально створених німецьких установ та організацій з налагодження міського господарства, заходи у сфері освіти, культури, охорони здоров'я. Багато аспектів повсякденного життя творчої інтелігенції дозволив виявити щоденник невідомого оунівця (ф. 3833 «*Крайовий провід Організації Українських націоналістів на західних українських землях*»)¹². Даний документ доволі багатогранний. Його особливістю є те, що автор ретельно відслідковував події не лише на німецько-радянському фронті, а й відстежував ситуацію в Тихоокеанському регіоні, Африці. Основні битви, перемоги, поразки фігурували на сторінках нотатника. У той самий час, у щоденнику виділені тематичні сюжети, де представлена інформація у сфері культури, освіти, політики, економіки тощо. Автор з багатьох питань висловлював свою точку зору, власну позицію, інколи заглиблюючись у дореволюційне, непівське життя, намагався прогнозувати майбутнє. Для відтворення реалій повсякденного життя інтелігенції в роки окупації особливо цінними є сюжети про становище освітян, науковців, літераторів. Та основним лейтмотивом щоденника є характеристика мистецького життя окупованих українських міст і містечок. Знайомство з багатьма діячами мистецтва тієї епохи дозволило авторові відтворити розмаїття повсякденності інтелігенції. Записи нотатника свідчать, що його автор був послідовним прихильником української національної ідеології, тому відображення перебігу подій, опис тих чи інших процесів та явищ, багато в чому мають відповідне забарвлення й суперечить документам радянського походження.

Значний інтерес для дослідження повсякденного життя міської інтелігенції складають матеріали фонду 4620 «*Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни*» (опис 3), де містяться спогади, стенограми розмов з мешканцями Києва, які перебували на окупованій території, що допомагають не лише відтворити тогочасні події, а й зрозуміти ставлення до тих явищ безпосередніх свідків та учасників. Проте ступінь достовірності наведених у них даних інколи викликає сумніви і потребує ретельної перевірки.

Досить показовими для характеристики життя київської інтелігенції стали матеріали Державного архіву Київської області (фондів Р-2354 — «Київський штадткомісаріат», Р-2356 «Міська управа Києва», Р-2411 — «Київський генерал-комісаріат»). Різноманітність матеріалів нормативного та розпорядчого характеру, наведених у вищезазначених фондах, дозволяє простежити діяльність окупаційної адміністрації щодо налагодження життєдіяльності основних міських структур, з'ясувати особливості роботи освітніх, культурних установ, медичних закладів у Києві. Для нашого дослідження цікавими були документи діяльності управи, особливо — звернення киян в окупаційні органи влади. Вони дозволяють з'ясувати не лише становище у комунально-житловій, торговельній, освітній та культурній сферах, а й здійснити аналіз соціально-психологічних характеристик міського мешканця. Такі документи ілюструють умови життя киян та найгостріші потреби, у вирішенні яких вони розраховували на допомогу міської чи районної управ¹³. Окремі документи про становище інтелігенції трапляються у фондах київських районних управ (ф. 2357 — Богданівська, ф. 2358 — Софіївська, ф. 2359 — Шевченківська, ф. 2360 — Подільська, ф. 2361 — Печерська, ф. 2362 — Куренівська, ф. 2363 — Центральна). Особливості життя науковці відображені у документах Ф.Р-2462 «Українська Академія Наук»).

На особливу увагу заслуговують документи «Музею-архіву переходової доби» — Ф.Р. 2412. Опис 2 цілковито присвячений діяльності різноманітних міських організацій, установ в окупованому місті, що дозволяє відстежити повсякденні умови життя пересічних городян — представників інтелігенції та діяльність міських органів влади з їх вирішення.

Використання документів міської та районних управ вимагає певних застережень. Віднайдена в архівних документах інформація переконує дослідників, що, нібито, міські органи влади посилено працювали з відновлення основних сфер життєдіяльності міста. Але спогади очевидців, матеріали з інших архівосховищ переконують, що в цьому випадку слід критично ставитись до таких джерел, оскільки викладені в них наміри багато в чому були декларованими на папері і не були втіленими в життя.

Таким чином, архівні матеріали відзначаються різноманітністю, евристичним та інформаційним потенціалом, певним ступенем вірогідності, проте вимагають критичного підходу та адекватного осмислення.

Другу групу джерел становлять опубліковані документи. Значно поглибила знання радянських істориків про окупаційний режим збірка документів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (1951 р., перевидана у 1963)¹⁴. У збірці серед інших були вміщені матеріали, що висвітлювали складні матеріальні проблеми існування інтелігенції, окремі з них стосувалися духовного гноблення окупантами цієї суспільної когорти. Підбір матеріалів здійснювався тенденційно, культивувався однобічне

зображення досліджуваних процесів, при цьому укладачі видання керувалися принципом пропаганди ненависті як до гітлеризму, так і до всього німецького за часів війни. Основний масив документів присвячений висвітленню нацистської політики радянської інтелігенції, спрямованої на знищення останньої¹⁵.

Цінна інформація представлена у низці інших збірників. У 1995 р. видано матеріали судового процесу над 15 воєнними німецькими злочинцями, які діяли на теренах України. Документи, подані в збірці, безпосередньо стосувались подій у Києві¹⁶. Цінність книги полягає у наведенні двох кардинально протилежних точок зору на події в підкупаційній столиці: з одного боку — місцевих мешканців, очевидців злочинів гітлерівців та безпосередньо підсудних, які у своїх свідченнях зосередили увагу на висвітленні злочинів нацистських окупантів, інколи у контексті розповідей звертаючись до умов повсякденного життя; з іншого — воєнних злочинців, які виправдовували свої вчинки та дії виконанням наказів вищих посадових осіб Німеччини.

Певний інтерес для дослідників повсякденного життя киян протягом окупації стала поява фотоальбому «Київ. 1941–1945»¹⁷. Видання містить велику кількість фотознімків та коментарів до них. Особливо цінними є світлини, які віддзеркалюють період перебування гітлерівців у місті. Вони допомагають відтворити справжню картину окупації, потрапити в історичний контекст епохи. Людські емоції та вираз обличчя киян дають змогу зрозуміти їхні почуття, ставлення до тогочасних подій, об'єктивно відтворюють переживання городян.

Оригінальні документи з історії Києва періоду окупації видано в серії «Документи і матеріали з історії організації українських націоналістів»¹⁸. Збірка містить вибрані статті газети «Українське слово» та його додатків, серед яких зустрічаються матеріали про роль інтелігенції у налагодженні роботи закладів освіти та культури в окупованій столиці, у пропагандистсько-агітаційній діяльності з роз'яснення основних засад національної ідеології серед місцевого населення.

Важливим кроком у вивченні окупаційної проблематики загалом, інтелігенції зокрема, стала публікація збірника документів радянських спецслужб¹⁹. Особливо цінними є документи, які дозволяють не тільки зрозуміти ситуацію, в яку потрапила міська інтелігенція, а й відтворити ставлення представників цієї суспільної когорти до життя, до окупантів, з'ясувати моделі поведінки мешканців міста.

Значним надбанням вітчизняних істориків стала публікація документально-довідкового видання «Архіви окупації. 1941–1945 рр.», в якому підібрано інформацію про всі обласні архіви періоду окупації, що в радянські часи, переважно, були засекречені²⁰. У виданні міститься як

довідник про склад і зміст архівних фондів, так і добірка статей вітчизняних науковців з вузлових проблем окупації України.

Вчені української діаспори також доклали чимало зусиль для публікації матеріалів та документів про окупаційний період загалом та становище інтелігенції зокрема. Найбільш насиченою публікацією німецьких документів, безумовно, стала збірка, підготовлена В. Косиком, «Україна в другій світовій війні в документах»²¹. Більшість документів присвячено українському національно-визвольному руху. Донесення поліції безпеки і СД про ситуацію в окупованих районах України, настрої місцевого населення, директивні документи головнокомандувача Вермахту, райхсміністра та райхскомісара дають можливість відстежити зміни в нацистській політиці щодо населення захоплених територій загалом та відтворити окремі аспекти буття інтелігенції.

Працюючи з опублікованими документами офіційного походження, слід пам'ятати, що вони проходять процес відбору, первинної обробки, цензурування і місять інформацію, яка дозволяє відтворити тільки деякі характеристики становища інтелігенції. Адже повсякдення важко передати сухою мовою цифр, зведень, звітів, інколи окремі риси з означеної проблематики можна вловити в розповідях очевидців тих подій, які містяться у різноманітних архівних колекціях з історії Великої Вітчизняної війни. Але офіційний характер таких стенограм, заданий інтерв'юером, залишив за межами розповідей багато нюансів, які потребують ретельного дослідження. Тому в нагоді стають саме джерела повсякденності. «...Залежно від походження і призначення можуть говорити про одне й те саме різною мовою, вживати різну лексику, послуговуватись різним семантично-символічним кодуванням реальності. Вони можуть засвідчувати різні сторони повсякденності, зовсім не обов'язково дотичні, для відтворення цілісної картини. Джерела повсякденності почасти не підвладні чіткій системності, тим більше ієрархічності, вони дуже часто мозаїчні, уламкові. Історику повсякденності нерідко, як археологу, доводиться за фрагментом вибудовувати ціле»²².

Тому набагато ціннішими у цьому відношенні є документи особового походження (щоденники, епістолярії) та спогади очевидців тих подій (мемуари). Особливістю мікроісторичного підходу є те, що його інструментарій дозволяє зрозуміти тогочасне буття, виявити основні практики життя, з'ясувати моделі поведінки, відтворити психологічні установки осіб у ту чи іншу історичну епоху. На жаль, документів такого характеру дуже мало, адже тільки одиниці залишають нотатки, де знаходять вияв індивідуально-персоналізований зріз часу.

Досить змістовно насиченими є опубліковані свідчення представників української інтелігенції, які з різних причин перебували на окупованій

території України. Особливо цінними є спогади, видані одразу по війні, оскільки вони написані «по свіжих слідах», не зазнали впливу думки, сформованої з часом офіційним чи науковим дискурсом.

Так, доволі показовими для реконструкції подій та явищ окупаційного режиму стали спогади українського публіциста і громадського діяча Ф. Пігідо-Правобережного²³. Автор перебував в окупованому Києві й ретельно описав початковий період окупації, настрої місцевого населення та їх ставлення до гітлерівців. Звичайно, через антирадянську налаштованість, окремі зауваження автора та тлумачення ним деяких історичних фактів доволі суб'єктивні, не підтверджуються іншими джерелами, тому викликає сумнів їх достовірність.

У спогадах міського голови Києва Л. Форостівського²⁴ вміщені матеріали перепису, проведеного працівниками міської управи в квітні 1942 р., які стали в нагоді для висвітлення багатьох аспектів повсякденного буття інтелігенції.

Досить насичений подіями та фактами опублікований щоденник письменника Аркадія Любченка²⁵. Представлена в ньому інформація дозволяє відтворити життя представників досліджуваної суспільної когорти, які зазнавали переслідувань від представників нацистського та радянського режимів, з'ясувати, як себе позиціонували інтелігенти за окупаційного режиму, як у них склалися стосунки з новою владою тощо.

Антирадянська налаштованість авторів вищезазначених спогадів помітно вплинула на опис явищ та процесів у період окупації. Вибіркова фіксація фактів, які викривали особливості радянського тоталітарного режиму, звинувачення у всіх бідах сталінського керівництва тощо, вимагає критичного підходу до використання представленої в них інформації.

Цінним джерелом для вивчення повсякденного життя киян у роки окупації є щоденникові записи І. Хорошунової²⁶. Авторка описує, як жили городяни, як підшукували та облаштовували своє житло, наводить різні моделі поведінки у складних ситуаціях, в які поставила мешканців столиці війна. Багато уваги авторка спогадів приділяє функціонуванню бібліотек та умовам роботи в них, ставленню окупантів та місцевих органів влади до нагальних проблем бібліотечних установ та їхніх працівників.

Суттєво поглибила знання вітчизняних вчених про окуповану столицю публікація щоденника угорського археолога та мистецтвознавця Н. Феттіха²⁷. Ці записи є особливо цінними для науковців, які вивчають руйнування київських культурних пам'яток та їх втрату внаслідок вивезення окупантами. Доволі часто вчений фіксує у своєму нотатнику складну ситуацію в місті протягом першої зими окупації. Показовими є спостереження угорця з побутового життя киян: яким були їх помешкання, що вони вдягали, як харчувалися. Показові сюжети про функціонування культурних

установ міста, зокрема — музеїв. Саме через призму діяльності зазначених організацій подається становище київської інтелігенції.

Тривалий час в історичних колах точилися дискусії про доцільність використання художніх творів, як джерела з вивчення тих чи інших подій. Проте, при вивченні історії повсякденності художня література здатна заповнити певні прогалини у інформації, здобутій з інших джерел. Адже порівняння кількох творів одного жанру дозволяє відтворити атмосферу досліджуваного періоду, а побутові дрібниці життя, ретельно виписані складові повсякдення, внутрішній світ героїв сприяє кращому розумінню минулого.

Першою публікацією спогадів про окупацію Києва на теренах Радянського Союзу стала праця А. Кузнецова «Бабин Яр»²⁸. Автор особисто пережив усі жахи окупації, тому досить достовірно відтворив увесь драматизм тогочасного повсякденного життя пересічних киян, доволі цікавими є факти про особливості роботи вчителів, лікарів тощо.

Показовою та насиченою чималим матеріалом є книга киянки Д. Гуменної²⁹. Написана вона в художньо-публіцистичному стилі, тому може бути використана, як допоміжне джерело. Висвітлення повсякденних проблем киян дозволило зрозуміти історичний контекст тогочасних подій та розібратися у шляхах, які обирали інтелігенти для розв'язання тієї чи іншої проблеми.

Значно доповнюють наші знання про повсякдення інтелігентів в окупованому Києві спогади Д. Малакова³⁰, В. Терно³¹ та неопубліковані спогади В. Саболдира³². Доля цих людей склалася по-різному, але підліткові переживання, враження багато в чому схожі, типові. Кожен з них обрав свою стратегію виживання і змінював її, залежно від ситуації в місті.

Звичайно, рівень достовірності цієї групи джерел є нижчим, ніж архівні матеріали. Спогади хибують суб'єктивністю, упередженістю, замовчуванням неприємних моментів чи вчинків, і перебільшення значення інших, насправді несуттєвих. Проте, саме вони здатні оживити сухий архівний матеріал, розкрити нові обриси проблем, зрозуміти мотиви людей, якими вони керувалися у тих чи інших ситуаціях, а інколи й встановити ланцюг подій, розірваний відсутністю інформації в інших джерелах. Слід наголосити суб'єктивізм таких джерел, що, в першу чергу, пояснюється походженням означених документів. Адже щоденник пересічної людини, наприклад, створюється автором для себе, а не для інших. Але індивідуальність твору, суб'єктивізм, навпаки є визначальною рисою джерел такого походження, оскільки означені риси залежать від індивідуальних особливостей автора, його психологічного стану і, фактично, є рефлексіями людини на перебіг подій.

Значною прогалиною радянської документалістики й археографії стала байдужість до усної історії. Лише в наш час дане джерело набуло відпо-

відного статусу та належного використання. Найбільш продуктивно відбувається публікація спогадів українських остарбайтерів³³. Історики та краєзнавці здійснюють пошукову роботу та фіксують спогади очевидців досліджуваних подій та явищ, оприлюднюють результати своєї роботи шляхом публікацій спогадів з відповідними коментарями. Вони активно пропагують ці специфічні джерела серед своїх колег та доводять їхнє значення саме для вивчення соціальної історії.

Усні та занотовані спогади вимагають особливого підходу від історика. Адже для їх обробки та використання слід застосувати широкий спектр методологічних прийомів — лексичний аналіз, семіотичні напрацювання, компаративні методи, соціологічний досвід «занурення» у життя досліджуваного. Подані автором документу факти та події містять певні символи, зрозумілі саме цій людині, вона вкладає у свої висловлювання часто тільки їй зрозумілий зміст. Тому перед істориком стоїть складне завдання — розшифрувати ці коди і таким чином наблизитися до розуміння викладеного інформантом, збагнути його внутрішній світ й природу людських взаємин, проникнути в історичну епоху. В той же час, дослідник має доволі критично підходити до цього джерела, так як воно характеризується високим рівнем суб'єктивізму. Адже людина намагається відтворити події, наголосити на певних фактах, з'ясувати своє місце в них і дати їм оцінку. З іншого ж боку, тільки спогади містять настільки детальні описи, відтворюють специфічні деталі життя певної особи, показують характер ехопи, історичне тло. «Письмові свідчення приватного характеру виникають не у стерильному середовищі, в будь-якому разі вони, свідомо чи підсвідомо, створюються з оглядом на обставини суспільного контексту, в них мимоволі враховуються морально-етичні норми, усталені стандарти суджень і оцінок»³⁴.

Четверту групу джерел становлять періодичні видання окупаційної влади, які посідають важливе місце у висвітленні повсякденних проблем міської інтелігенції. Аналіз матеріалів «Українського слова», «Нового українського слова», «Волині», «Краківських вістей» та «Літаврів» доводить, що інформація, представлена в них, доволі різнопланова. Адже газети публікували офіційні повідомлення, законодавчі акти міської управи та міського комісаріату, фронтову хроніку, репортажі, публіцистичні нариси, матеріали про діяльність відновлених у місті підприємств, установ, чимало нарисів присвячувалося відродженню культурного та релігійного життя в місті, функціонуванню освітніх закладів тощо. Характеристика статей, повідомлень та фейлетонів дозволила з'ясувати побутові проблеми інтелігенції, їхні настрої, ставлення влади до місцевого населення тощо. Приватні оголошення, переважно розміщені на останніх сторінках газет, характеризували нагальні запити городян, основні потреби та різноманітні послуги, які могли пропонувалися міським мешканцям. Загалом, незважаючи на

заідеологізованість та міфотворчість, матеріали названих вище періодичних видань за умови їх критичного сприйняття дозволяють скласти уявлення про повсякденне життя інтелігенції.

Таким чином, охарактеризована джерельна база є достатньо репрезентативною і змістовною для дослідження повсякденного життя київської інтелігенції в роки гітлерівської окупації. Виважений підхід, ретельне опрацювання наявної джерельної бази та опублікованих праць, доповнене окупаційною періодикою та спогадами сучасників, дозволять всебічно реконструювати становище інтелігенції у роки нацистської окупації.

¹ Булыгина Т.А. История повседневности и «новая локальная история»: исследовательское поле и исследовательский инструмент // <http://www.newlocalhistory.com/content/bulygina-ta-stavropol-istoriya-povsednevnosti-i-novaya-lokalnaya-istoriya-issledovatel'skoe>

² Коваль М.В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах (1941–1944) // *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: сб. научных трудов.* — К., 1988. — С. 146–202; *Його ж.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // *Укр. іст. журн.* — 1993. — № 9. — С. 13–28.; *Його ж.* Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) // *Укр. іст. журн.* — 1993. — № 11–12. — С. 13–28.; *Його ж.* «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 — 1944) // *Укр. іст. журн.* — 1995. — № 2. — С. 37–42; *Його ж.* Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999.

³ *Маковська Н.* Друга світова війна та Україна: огляд фондів і колекцій // *Архіви України.* — 2005. — № 1–3. — С. 63.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 2–3 та зв.

⁵ Там само. — Спр. 243, арк. 15–36.

⁶ Там само. — Спр. 244, арк. 13–22 та зв.

⁷ Там само. — Спр. 243, арк. 2–5 та зв.

⁸ Там само. — Арк. 44–47 та зв.

⁹ Там само. — Спр. 244, арк. 9–11 та зв.

¹⁰ Там само. — Спр. 243, арк. 38–43 та зв.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 106, 108, 110, 132.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 3, спр. 14–20.

¹³ ДАКО — Ф.Р-2356, оп. 1, спр. 916.

¹⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941–1944 рр. Збірник документів і матеріалів / За ред. Ф. Шевченка. — К., 1951. — 412 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів / За ред. П.М. Костриби та ін. — К., 1963. — 488 с.

¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941–1944 рр. — К., 1951. — С. 311, 319, 331, 333–334, 355.

¹⁶ Київський процес: Документи та матеріали / А. Авраменко (упоряд.); С. Головка (голов. ред.). — К., 1995. — 204 с.

¹⁷ Київ. 1941–1943. Фотоальбом. Упорядник, автор коментарів Д.В. Малаков. — К., 2000. — 268 с.

¹⁸ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — Т. 10. — Ч. 2: Газета «Українське Слово» 1941 року / Упоряд.: О. Кучерук. — К., 2004. — 304 с.

¹⁹ Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб) / Упор. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. — Київ–Львів, 2004. — 526 с.

²⁰ Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — 872 с.: іл. — (Більше не таємно; Т. І.).

²¹ Україна у Другій світовій війні. У документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1945) / Упоряд. і передмова В. Косика. — Львів, — 1997–1998. — Т. 1. — 384 с.; Т. 2. — 384 с.; Т. 3. — 382 с.

²² Коляструк О. Джерела з історії повсякденності // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. — Кн. 1, ч. 1–2. — К., 2010. — С. 49–50.

²³ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». — Вінніпег. 1954. — 233 с.

²⁴ Форостівський Леонтій. Київ під ворожими окупаціями. — Буенос Айрес, 1952. — 78 с.

²⁵ Щоденник Аркадія Любченка. 2/ХІ.41–21/ІІ.45 р. — Львів, Нью-Йорк, 1999.

²⁶ Хорошунова Ирина. Первый год войны // <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg91.htm> — <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg911.htm>

²⁷ Нандор Феттіх. Київський щоденник. 3.ХІІ.1941–19.І.1942. — К., 2004. — 168 с.

²⁸ Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ. — К., 1991. — 352 с.

²⁹ Гуменна Д. Хрещатий Яр. Роман-хроніка. — Нью-Йорк, 1956. — С. 458.

³⁰ Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. — К, 2002. — 320 с.

³¹ Валентин Терно. Расстрелянные воспоминания о странном детстве. — К., 2003. — 303 с.

³² Саболдир В. Что я помню о войне. — Рукопись. — 1997.

³³ То була неволя... Спогади і листи остарбайтерів. Науково-документальне видання. — К., 2006. — 544 с.; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів. / Упор. Г. Грінченко, І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків, 2009. — 208 с.; Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда — живий біль / Упорядник Т.Ю. Нагайко. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — 457 с.; Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян. — Хмельницький, 1995. — 142 с.; Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Упор. О. Царик; ред. В. Яшук. — Рівне, 1996. — 113 с.

Остарбайтери: спогади, статті — Севастополь, 2002. — 43 с.; OST — тавро неволі. Зб. матер. і докум. /За ред. В.В. Бондаря. — Кіровоград, 2000. — 196 с; Пам'ять заради майбутнього. Спогади. — К., 2001 — 564 с.; *Волович О.І.* Спомини про «світле минуле» /В. Бондаря (ред.) — Кіровоград, 2003. — 78 с.; *Демчина Антоніна.* Зі Сходу на Захід. — К, 2000. — 296 с.; *Смерека Віра.* В німецькій неволі. 1942–1944. — Ужгород, 1998; *Фурсенко В.Г.* Ди-пи: дни и годы // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. стат. и докум. — М., 1997. — С. 96–135.; *Сайц Надя.* На перехрестях долі. — Львів, 1996 — 152 с.; *Мирчевская И.Б.* ...И он подарил мне маму. Воспоминания. — К., 2005. — 200 с.

³⁴ *Коляструк О.* Названа праця. — С. 55.

В данной статье осуществлен анализ источниковой базы повседневной жизни интеллигенции в годы нацистской оккупации. Определена репрезентативность архивных документов, опубликованных материалов, периодической прессы. Однако наибольшую ценность для избранной темы исследования представляют источники личного происхождения: устные и записанные воспоминания очевидцев тех событий, дневники, мемуары, и тому подобное.

Ключевые слова: *интеллигенция, повседневная жизнь, источники личного происхождения, Вторая мировая война.*

In given article the analysis of source materials on everyday life of intelligentsia during the Nazi occupation. The representativeness of archival documents, published materials, and periodicals is examined. The sources of the biggest value for the studied research topic are those of personal origin: oral and written reminiscences of eyewitnesses, daybooks, memoirs, etc.

Keywords: *intelligentsia, everyday life, sources of personal origin, World War II.*